

**NUTQIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNING ESHITUV
IDROKINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI: NAZARIY-
METODOLOGIK TAHLIL**

Egamberdiyeva Maftuna Isroil qizi¹

¹61-sonli alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan (kar va zaif eshituvchi) bolalar uchun
ixtisoslashtirilgan maxsus maktab-internati tarbiyachisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada nutqida nuqsoni bo'lgan, shu jumladan kar va zaif eshituvchi bolalarning eshituv idrokini rivojlantirish texnologiyalarining nazariy-metodologik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida maxsus pedagogika, surdopedagogika va logopediyaga oid 62 ta ilmiy manba qiyosiy-nazariy jihatdan o'rganilib, eshituv idrokini rivojlantirishning bosqichli modeli, texnologiyalarning tasnifi hamda ularni korreksion-pedagogik jarayonga tatbiq etish tamoyillari asoslab berilgan. Natijalar eshituv idrokini rivojlantirishda an'anaviy mashqlar tizimi, o'yin texnologiyalari, verbotonal metod, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va musiqiy-ritmik mashg'ulotlarni uzviy birlikda qo'llash zaruratini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: eshituv idroki, nutq nuqsoni, kar va zaif eshituvchi bolalar, korreksion-pedagogik texnologiya, surdopedagogika, bosqichli model, eshituv-nutq rehabilitatsiyasi.

Abstract. This article analyzes the theoretical and methodological foundations of technologies for developing auditory perception in children with speech impairments, including deaf and hard-of-hearing children. Within the framework

of the study, 62 scientific sources on special pedagogy, deaf pedagogy and speech therapy were examined through comparative-theoretical analysis; a stage-based model of auditory perception development, a classification of technologies, and principles for their implementation in the correctional-pedagogical process are substantiated. The results indicate the need for an integrated application of traditional exercise systems, game technologies, the verbotonal method, information and communication technologies, and musical-rhythmic activities.

Keywords: *auditory perception, speech impairment, deaf and hard-of-hearing children, correctional-pedagogical technology, deaf pedagogy, stage-based model, auditory-speech rehabilitation.*

KIRISH

Bolaning nutqi uning eshituv idroki bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi: tovushlarni eshitish, farqlash va anglash qobiliyati nutqning fonetik, leksik va grammatik tomonlarining rivojlanishi uchun tayanch vazifasini bajaradi. Eshituv analizatori faoliyatidagi har qanday cheklanish, shuningdek, fonematik idrokning yetarli shakllanmaganligi nutq nuqsonlarining kelib chiqishi va chuqurlashuvida asosiy omillardan biri hisoblanadi [1]. Shu bois nutqida nuqsoni bo‘lgan, ayniqsa, kar va zaif eshituvchi bolalar bilan olib boriladigan korreksion-pedagogik ishning markaziy yo‘nalishlaridan biri eshituv idrokini maqsadli rivojlantirishdan iborat.

L.S.Vigotskiy ta’limotiga ko‘ra, nuqsonli rivojlanish sharoitida bola shaxsining kamol topishi birlamchi nuqsonning o‘zi bilan emas, balki uning ijtimoiy oqibatlari — ikkilamchi nuqsonlar bilan belgilanadi; korreksion ta’limning vazifasi esa saqlanib qolgan funksiyalarga tayangan holda kompensator mexanizmlarni ishga

solishdan iborat [2]. Eshituv idrokini rivojlantirish texnologiyalari aynan shu metodologik qoidaga asoslanadi: ular qoldiq eshituvdan maksimal darajada foydalanish, eshituv-ko'ruv idrokini birlashtirish va nutqiy muloqot ehtiyojini yuzaga keltirish orqali ikkilamchi nuqsonlarning oldini olishga qaratiladi.

R.M.Boskis kar va zaif eshituvchi bolalarni pedagogik tasniflash asoslarini ishlab chiqib, eshituv qoldig'idan foydalanish darajasi bolaning nutqiy rivojlanish istiqbolini belgilovchi hal qiluvchi mezon ekanligini ko'rsatgan [3]. E.P.Kuzmichevaning tadqiqotlarida esa maxsus tashkil etilgan mashg'ulotlar tizimi sharoitida kar bolalarda ham nutqiy eshituvning rivojlanish imkoniyati asoslab berilgan [4]. Shunga qaramay, ilmiy-metodik adabiyotlarda eshituv idrokini rivojlantirish texnologiyalari ko'pincha alohida-alohida, tizimlashtirilmagan holda yoritiladi, bu esa amaliyotchi pedagog-tarbiyachilar uchun ularni tanlash va uyg'unlashtirishda qiyinchilik tug'diradi.

Tadqiqotning maqsadi — nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarning eshituv idrokini rivojlantirish texnologiyalarini nazariy-metodologik jihatdan tahlil qilish, ularni tasniflash va bosqichli qo'llash modelini asoslash. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: mavzuga oid ilmiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish; eshituv idrokini rivojlantirish bosqichlarini aniqlashtirish; texnologiyalar tasnifini ishlab chiqish; ularni maxsus maktab-internat sharoitida qo'llash tamoyillarini asoslash.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot nazariy xarakterga ega bo'lib, unda quyidagi metodlar qo'llanildi: *nazariy tahlil va sintez* — surdopedagogika, logopediya va maxsus psixologiyaga

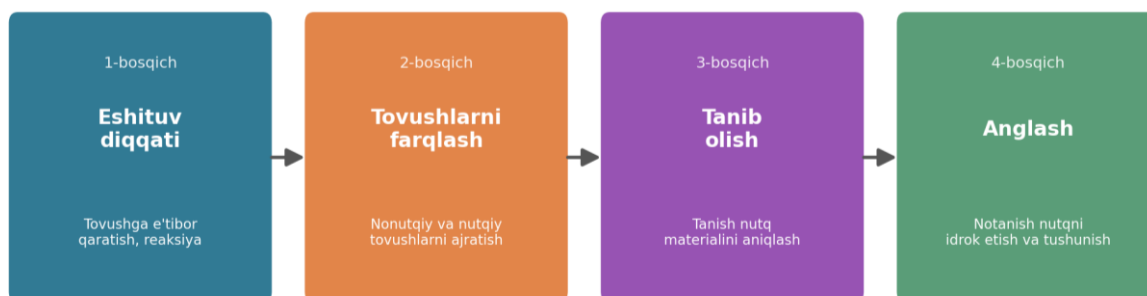
oid fundamental hamda zamonaviy manbalarni o'rganish; *qiyosiy-tipologik metod* — turli mualliflik yondashuvlarini (E.P.Kuzmicheva, L.P.Nazarova, N.D.Shmatko, I.V.Korolyova, P.Guberina va boshqalar) taqqoslash; *tasniflash va modellashtirish* — texnologiyalarni guruhlash hamda ularni qo'llashning bosqichli modelini ishlab chiqish; *kontent-tahlil* — manbalarda texnologiya guruhlarining yoritilish darajasini miqdoriy baholash.

Tahlil bazasini 1973–2023-yillarda nashr etilgan 62 ta ilmiy manba tashkil etdi: monografiyalar, darsliklar, o'quv-metodik qo'llanmalar hamda ilmiy maqolalar. Manbalarni tanlashda quyidagi mezonlarga tayanildi: mavzuning eshituv idrokini rivojlantirish muammosiga bevosita aloqadorligi; manbaning ilmiy-metodik salmog'i; kar va zaif eshituvchi hamda nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar toifalariga yo'naltirilganligi. Kontent-tahlil birligi sifatida manbada muayyan texnologiya guruhiga bag'ishlangan mazmuniy bloklar olindi va ularning umumiy hajmdagi ulushi foizlarda hisoblandi.

Tadqiqot metodologiyasi L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi va kompensatsiya ta'limoti [2], R.M.Boskisning pedagogik tasnifi [3], faoliyatli yondashuv hamda maxsus ta'limda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyalariga tayanadi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni va alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini takomillashtirishga oid me'yoriy hujjatlar tadqiqotning huquqiy asosini tashkil etdi [9].

NATIJALAR

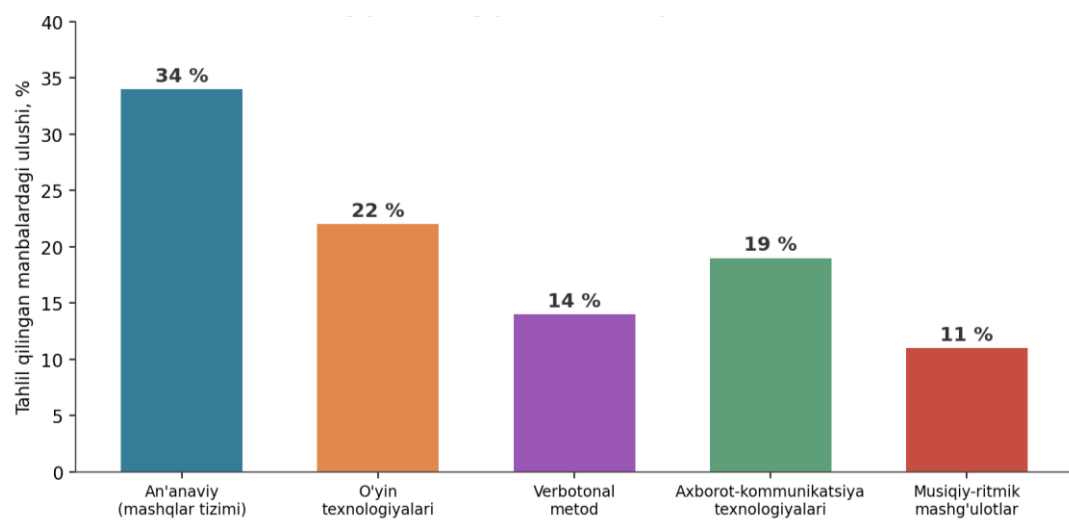
Nazariy tahlil natijasida eshituv idrokini rivojlantirish jarayonining to'rt bosqichdan iborat ketma-ketligi aniqlashtirildi. Birinchi bosqichda bolada tovushga nisbatan *eshituv diqqati* va shartli reaksiya shakllantiriladi; ikkinchi bosqichda nonutqiy va nutqiy tovushlarni akustik belgilar (balandlik, kuch, tembr, ritm) bo'yicha *farqlash* o'rgatiladi; uchinchi bosqichda tanish nutq materialini eshitib *tanib olish* ko'nikmasi hosil qilinadi; to'rtinchi bosqichda esa notanish nutq materialini eshitib *anglash* — eshituv idrokining eng yuqori darajasi ta'minlanadi [4; 5]. Ushbu bosqichlar 1-rasmda aks ettirilgan.

1-rasm. Eshituv idrokini rivojlantirishning bosqichli modeli (E.P.Kuzmicheva va L.P.Nazarova yondashuvlari asosida umumlashtirilgan)

Kontent-tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, o'rganilgan manbalarning 34 foizida an'anaviy mashqlar tizimi (eshituv diktantlari, tovushlarni farqlash mashqlari, ekran ortidan idrok etish), 22 foizida o'yin texnologiyalari, 19 foizida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, 14 foizida verbotonal metod va 11 foizida musiqiy-ritmik mashg'ulotlar yoritilgan (2-rasm). Bu taqsimot so'nggi o'n yillikda

raqamli vositalarga bag'ishlangan tadqiqotlar ulushining sezilarli o'sib borayotganini ham aks ettiradi [6; 7].

*2-rasm. Ilmiy manbalarda texnologiya guruhlarining yoritilish darajasi
(kontent-tahlil natijalari, n = 62)*

Tahlil asosida eshituv idrokini rivojlantirish texnologiyalarining quyidagi tasnifi ishlab chiqildi: 1) an'anaviy korreksion texnologiyalar — maxsus mashqlar tizimi, eshituv-talaffuz mashg'ulotlari, individual eshituv ishlari; 2) o'yin texnologiyalari — didaktik, harakatli, musiqiy-ritmik o'yinlar orqali eshituv tajribasini boyitish; 3) verbotonal texnologiya — P.Guberina metodiga ko'ra tananing vestibulyar va taktil sezgilarini eshituv idroki bilan birlashtirish [8]; 4) axborot-kommunikatsiya texnologiyalari — nutqni vizuallashtiruvchi kompyuter dasturlari, audiotrenajyorlar, FM-tizimlar; 5) musiqiy-ritmik texnologiyalar — ritm, temp va ohangni idrok etishga asoslangan mashg'ulotlar.

Shuningdek, texnologiyalarni qo'llashning quyidagi tamoyillari asoslandi: bosqichlilik va izchillik; nutq materialining fonetik jihatdan asta-sekin murakkablashuvi; eshituv-ko'ruv va sof eshituv idrokini uyg'unlashtirish; qoldiq eshituvga tayanish; mashg'ulotlarning kommunikativ yo'nalganligi; individual va tabaqalashtirilgan yondashuv [4; 5; 10].

MUHOKAMA

Olingan natijalar eshituv idrokini rivojlantirishni yagona texnologiya doirasida hal etib bo'lmasligini ko'rsatadi. An'anaviy mashqlar tizimi manbalarda eng keng yoritilgan bo'lsa-da, u bolaning motivatsion sohasiga yetarlicha tayanmaydi; o'yin texnologiyalari esa aynan shu bo'shliqni to'ldiradi, chunki maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalar uchun o'yin yetakchi faoliyat hisoblanadi [5; 10]. Verbotonal metodning afzalligi eshituv idrokini butun tana sezgilari bilan bog'lashda bo'lsa, IKT vositalari mashg'ulotlarga ko'rgazmalilik, tezkor qayta aloqa va dinamikani kuzatish imkonini olib kiradi [6; 7; 8].

Tahlil E.P.Kuzmicheva va I.V.Korolyova xulosalari o'rtasidagi muhim uzviylikni ham namoyon etdi: agar an'anaviy surdopedagogikada eshituv idrokini rivojlantirish ko'p yillik izchil mashg'ulotlar mahsuli sifatida qaralsa [4], koxlear implantatsiya davri tadqiqotlarida bu jarayonning muddati qisqarishi, biroq uning pedagogik mazmuni — bosqichlilik, nutq muhiti va oilaning ishtiroki — o'z ahamiyatini saqlab qolishi ta'kidlanadi [7]. Demak, texnik taraqqiyot pedagogik texnologiya o'rnini bosmaydi, balki uning samaradorligini oshiruvchi shart-sharoit yaratadi.

Maxsus maktab-internat sharoitida tarbiyachi faoliyati nuqtai nazaridan olib qaraganda, eshituv idrokini rivojlantirish faqat maxsus mashg'ulotlar bilan cheklanmasligi lozim: rejim jarayonlari, sayr, o'yin va mehnat faoliyati ham tovushlar olamini idrok etish uchun tabiiy muhit vazifasini o'tashi kerak [5; 9]. Bu jihat ilmiy adabiyotlarda nisbatan kam yoritilgan bo'lib, kelgusi amaliy tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Tadqiqotning cheklovi sifatida uning sof nazariy xarakterini ko'rsatish mumkin: taklif etilgan model va tasnifning samaradorligi keyingi bosqichda tajriba-sinov ishlari orqali tekshirilishi maqsadga muvofiq.

XULOSA

Nazariy-metodologik tahlil quyidagi xulosalarga olib keldi. Birinchidan, eshituv idrokini rivojlantirish — eshituv diqqatidan tovushlarni anglashgacha bo'lgan bosqichli jarayon bo'lib, har bir bosqich o'ziga xos maqsad, mazmun va vositalarni taqozo etadi. Ikkinchidan, mavjud texnologiyalarni beshta guruhga (an'anaviy, o'yin, verbotonal, IKT, musiqiy-ritmik) birlashtirish mumkin va ular bir-birini istisno etmaydi, aksincha, uzviy birlikda qo'llanilgandagina yuqori samara beradi. Uchinchidan, texnologiyalarni tanlashda bolaning eshituv holati, yoshi, nutqiy rivojlanish darajasi va yetakchi faoliyat turi hal qiluvchi mezon bo'lib xizmat qiladi. To'rtinchidan, maxsus maktab-internat sharoitida tarbiyachining roli eshituv idrokini rivojlantirish ishini darsdan tashqari jarayonlarga uzluksiz ko'chirishdan iborat bo'lib, bu korreksion ishning yaxlitligini ta'minlaydi. Taklif etilgan bosqichli model va tasnif korreksion-pedagogik jarayonni rejalashtirishda metodik tayanch sifatida foydalanilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Neyman L.V., Bogomilskiy M.R. Anatomiya, fiziologiya i patologiya organov sluxa i rechi: Ucheb. dlya stud. vissh. ped. ucheb. zavedeniy / Pod red. V.I.Seliverstova. — M.: VLADOS, 2001. — 224 s.
2. Vigotskiy L.S. Osnovi defektologii. — SPb.: Lan, 2003. — 654 s.
3. Boskis R.M. Gluxie i slaboslishashie deti. — M.: Sovetskiy sport, 2004. — 304 s.
4. Kuzmicheva E.P. Razvitie rechevogo sluxa u gluxix. — M.: Pedagogika, 1983. — 160 s.
5. Nazarova L.P. Metodika razvitiya sluxovogo vospriyatiya u detey s narusheniyami sluxa: Ucheb. posobie / Pod red. V.I.Seliverstova. — M.: VLADOS, 2001. — 288 s.
6. Korolevskaya T.K., Pfafenrodt A.N. Razvitie sluxovogo vospriyatiya slaboslishashix detey v spetsialnix (korreksionnix) obrazovatelnix uchrejdeniyax II vida. — M.: VLADOS, 2004. — 154 s.
7. Korolyova I.V. Koxlearnaya implantasiya gluxix detey i vzroslix. — SPb.: KARO, 2008. — 752 s.
8. Guberina P. Verbotonal Method and its Application to the Rehabilitation of the Deaf // Proceedings of the International Congress on Education of the Deaf. — Washington, 1964. — P. 279–293.

9. O‘zbekiston Respublikasining "Ta’lim to‘g‘risida"gi Qonuni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020-y., 03/20/637/1313-son.

10. Mo‘minova L.R., Amirsaidova Sh.M. va boshq. Maxsus psixologiya: Darslik. — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2013. — 320 b.